

„Nagyon fáj”

József Attila–Ingmar Bergman párhuzamok*

Stark András

Bevezetés

Miért fáj ma is? Testi és lelki fájdalmaink kapcsolatát, a fájdalom születésének forrását, a fájdalom, a betegség és kreativitás összefüggéseit keresem József Attila és Ingmar Bergman műveiből vett idézetek segítségével. Érdeklődésem mindkettőjük élete és művészete iránt pszichiáteri pályám, pszichoterapeuta hivatásom kezdetéig visz vissza. Kettőjüktől többet kaptam és tanultam az emberi kapcsolatok, az érzelmek, az intimitás, vagyis önmagam megértéséhez, mint sok-sok tankönyvből.

A fájdalommal kapcsolatos párhuzam, ami kérdésként merült fel bennem, és továbbgondolásra késztetett e filmesszében, József Attila és Ingmar Bergman életével kapcsolatban, a következő:

Attilánál 21–22 éves korában, párizsi diákévei során támadtak emésztési zavarok. Gyomorbántalmait nehezen tűrte, neuraszténiáról, elalvási nehézségekről is hírt adott 1926 októberében Párizsból. Pár évvel később már Budapesten találkozik egy szegedi orvos-ismerősével, Rapaport Samuval, aki kevéssel előbb költözött fel Pestre. Elpanaszolja neki állapotát. Furcsa véletlen. A szóban forgó orvos az ideges eredetű gyomorbetegségek specialista. Pszichoanalitikus. Megígéri Attilának, hogy foglalkozik vele. Attila a kezelésért járó orvosi díjazás fejében sajtó alá rendezi az orvos kéziratát az ideges eredetű gyomorbajok pszichoanalitikus kezeléséről.

Bergman írja *Laterna Magica* című önéletrajzában:

„1955 őszén, az Egy nyári éj mosolya forgatása után ötvenhat kilót nyomtam, és be kellett feküdnöm a Karolinska-kórházba, mert az orvosok rákra gyanakodtak. A docens, Sture Helander alaposan kivizsgált. Egyik délután bejött a szobámba, és behozta magával a röntgenfelvételeket. Leült, és részletesen és türelmesen elmagya-

* Az írás a bécsi Collegium Hungaricumban 2005. október 4-én, a József Attila centenáriumi alkalmából rendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

rázott mindent. Tüneteimet »pszichoszomatikusnak« nevezte, és elmondta, hogy mostanában kezdik komolyabban kutatni ezt a homályos területet, test és lélek határmezsgyéjét. Azt javasolta, hogy egyek aludtjejet, meg is fogadtam, és azóta is tartom magam hozzá. Úgy látta, hogy magamnak kell óvatosan kikísérleteznem és megállapítanom, mit viselek el, és mit nem. Életre szóló barátságot kötöttünk.” (Bergman, 1988, 178. o.)

„Suttogások, sikolyok”

Idő a századforduló, színhely egy egykoron gazdag vidéki kastély. Szülei halála óta Ágnes egyedül él ott Annával, a szolgálólánnyal. Két évvel idősebb nővére és húga férjnél van, gyerekeik vannak. Most Ágnes betegsége miatt jöttek vissza gyermekkoruk színhelyére.

Három nővér a „Suttogások, sikolyok”-ban (Bergman, 1971)

„Nagyon fáj”, és Ágnes ébredése

József Attila verse Jordán Tamás extatikus, már-már hisztérikusan felfokozott, expresszív előadásában elviselhetetlen fájdalmat fejez ki. Türelmetlenséget, dühöt, iszonyú haragot, agressziót. Csillapíthatatlan és késlekedést nem tűrő türelmetlenség, a magára hagyott gyerek anya utáni vágya kiált e szavakkal. Egy felnőtt férfi, aki átéli a hiányt, az ezzel kapcsolatos fájdalmat és vágyat, a gyermeki magárahagyatottság kínjával küzd, és a szeretve levés által remél és követel fájdalmat csillapító enyhülést.

Ágnes fájdalommal „születik” meg (Bergman, 1971)

Ágnes, Bergman „Suttogások, sikolyok” című filmjének hősnője – a Bergman-i „három nővér” drámában – a középső testvér; betegségének, agóniájának idején játszódik a film. Látjuk, amint Ágnes fájdalommal „születik” meg az álomból a kegyetlen valóságra, amelyben a pohár víz jelenti a „még élek” bizonyosságát, és az általa újra elindított óra a még megélhető személyes idő reményét. Fájdalomtűrése visszafojtottan csendes, már-már méltóságos, türelmes és megértő. Felvetődik bennem a kérdés, a fájdalom megélésének különbözősége összefügghet-e azzal, hogy Attilában, a férfiben felnőttként is benne élő kisfiú

szeretet-követelése, ennek késlekedése, hiánya, az ebből fakadó düh, harag, gyilkos agresszió a férfi lét sajátja. Ágnes türelme pedig a születés és halál titkát tudó nőiség lényegéhez, a hiányhoz és a fájdalomhoz szinte organikusan kapcsolódó létélményhez kötődik? Vagyis a férfi és női szerep különbségéhez köthető a fájdalom megélése, de a „nagyon fáj” szavakban drámaian és kísértetiesen azonos szavakkal kifejeződő hangos és néma kiáltás?

Ágnes hall valakit odakint járni, mert vár valakit, aki enyhületet, reményt hoz. Jön a doktor, vizsgál, sztetoszkóp, pulzus, kopogtatás – „Szurkálnak, óznak tudós orvosok” – (1986, 319. o.) írja József Attila „Le vagyok győzve...” című versében (1937 október).

Majd vizsgáló kezét Ágnes hasára teszi, mint a szülész, aki a terhességet, vagy akár a daganatot keresi. Mert Ágnes talán a fájdalommal terhes, amit megszüülhet halálával, de az orvos kezét megragadva a szívére vonja, jelezve, hogy ott a baj, a fájdalom helye. És a fájdalmat a rész-vét tudná csillapítani. A doktor azonban orvosi szerepéből nem tud, nem mer kibújni, mert szembe kellene néznie saját félelmeivel, viszonyával az élethez és a halálhoz, a szeretés képességéhez. Önzése, magánya, mely hasonlatos a csehovi orvos-hőskökhöz csak az atyai arc-paskolást engedi meg, és az ebben kifejeződő, reményt hazudó gyávaságot, amely nem mer szembenézni a halál magányával, az egzisztenciális egyedülléttel.

Az orvos látogatása (Bergman, 1971)

„Gyermekké tettél”

„Anyánk majd’ mindennap felmerül gondolataimban, pedig már több, mint húsz éve halott” – mondja Ágnes, és ez a vágy és hiány szólal meg Attila szavaiban is: „Harminchat fokos lázban égek mindig / s te nem ápolsz, anyám” („Kései sirató”, 1935 december) (1986, 252. o.)

Mindig, minden pillanatunkban ott van bennünk az elszakítottság fájdalma, a gyermekkori magunkra-hagyatottság élménye, emléke, a szeparáltság-tudatunkból fakadó elemi, egzisztenciális szorongás.

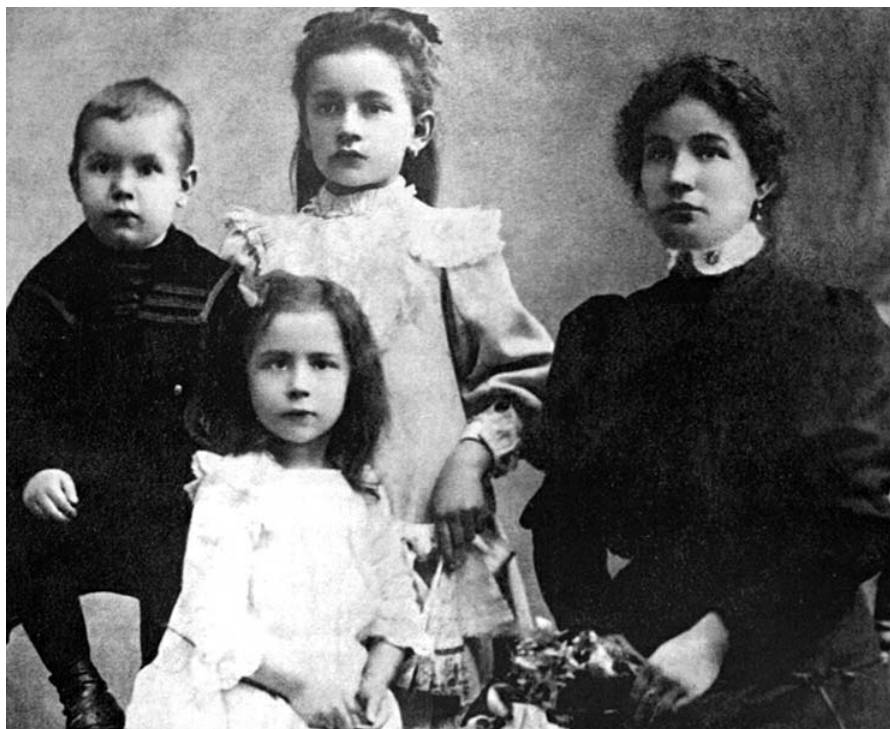
Amikor erre gyerekként rádöbbenünk, a kiszolgáltatottság és megalázottság dühe, haragja, agressziója önt el minket, és olyan elviselhetetlen fájdalom, amelyet csak az csillapíthat, ha tudattalanul testi fájdalommal konvertálódik bennünk. A lelki fájdalom lelki elhagyatottságunkból, az ebből támadó megsemmisítő szorongásból táplálkozik, hiszen megéljük, hogy kicsik vagyunk, és eszköztelenek. Felnőttként a szeretés utáni vágyunk mélyén ugyancsak bennünk él ez a félelem és fájdalom, hogy egyedül vagyunk, és vajon mi vagyunk-e az okai, hogy ez így van. Bűntudattal terhes szorongásunk a szerethetőségünkbe vetett mély kétségekkel szövődik.

Anna azt mondja, felidézve édesanyja jelenlétét, hogy most már felnőttként érti anyja közönyét, türelmetlenségét, sóvárgását, magányát. Hogy ez nem miat-

Az egység élmény utáni vágy (Bergman, 1971)

ta volt, hogy nem neki szólt, mert a gyerek csak erre tud gondolni. Attila és Ingmar édesanyja türelmetlensége, a gyermeke által megélt, de nem miatta lévő közöny, sóvárgás és magány a párkapcsolati szeretetlenségéből, fizikai és érzelmi magárahagyatottságból, a házasságban a párkapcsolati intimitást nélkülöző elviselhetetlennek tűnő, de a gyerekek miatt tűrő, mert tűrni képes és tudó női sorsból fakadt. A Mamát, Attila édesanyját a nyomorban és talán amiatt, a férfi tehetetlenségében és önzésében elhagyta férje, József Áron, három kisgyermekkel.

A Mama, Jolán, Eta, Attila

Karin, Ingmar anyja a lelkész férj érzelmkifejezési képtelenségétől, hidegségétől, önzésétől szenvedett, és vált olyaná, amit Anna látott, hiszen Anna a gyermeki Ingmar szeme.

Mi akkor a különbség József Attila és Ingmar Bergman élményátélésében, és feldolgozásában, a művészet, az alkotás, a kreativitás segített-e ebben, vagy elégtelennek bizonyult? Esetleg pszichoanalitikus feldolgozás hiányzott ehhez?

„Számban tartalak, mint kutya a kölykét” – írja Attila a „Gyermekké tettél” című (1986, 267. o.) versében, mintegy identifikálódva a Mamával, így próbálva meglegelni, újrateremtteni az anyai biztonságot, feltétlen elfogadást, magányt feloldani képes gyengédséget.

Törékeny és érzékeny enjét a projektív identifikáció által nyújtott énvédelem sem védi meg attól az agressziótól, amely az elhagyó Mamára, a benne élő, és így önmagát is magában gyilkos indulatokkal fenyegető Mamára irányul. Sőt, permanens hiányt, vágyat, „nagyon fáj”-t tart fent. Persze ettől fáj ma is nekünk, mert ez fáj nekünk, ettől a személyességtől evidens és aktuális számunkra az intimitás-képességünket folyamatosan kérdéssé tevő párkapcsolati létünk mindennapi gyötrelme és feloldhatatlannak tűnő antinómiája.

Karin Bergman Ingmarral

„Be vagy a Hét Toronyba zárva”, írja Attila a „Karóval jöttél...” című (1986, 330. o.) versében 1937-ben, be vagyunk individualitásunk börtönébe zárva, és feloldani, kinyitni és befogadni valakit csillapíthatatlan vággyal, és megsemmisítő szorongással áthatott, feloldhatatlannak tűnő ellentmondás. A három éves, az újraközeledés fázisában lévő kisgyermek vágya az anyai átölelésre, és rettegése a benn való újbóli feloldódástól, a törékeny Ego megsemmisülésétől.

Bergman tovább tudott lépni a projektív identifikációba, ami szerintem minden kapcsolati intimitás-élményünk alapvető lélektani folyamata, eljutott

nőalakjaiba bújva, és ezáltal a női-anyai lét megértésének szentelve életművét (az Anna szavaiban kifejeződő, koraérett gyerekként, mert a hiányzó férfi szeretetének kárpótlásaként parentifikált, szülői szerepbe kényszerült kislányként) felnőtt korában – talán 40–50 éves korában, vagy később – addig, hogy megértett valami fontosat Édesanyjából. Attila ezt nem érte el, mert nem várta meg. Attila a nőktől kárpótlást remélt, amely szükségszerűen kudarcra ítélt. Bergman nőket teremtett önmagából, és ettől a művészi alkotói folyamatból megértéshez és önellátáshoz jutott.

Bergman így írja le a *Laterna Magica*-ban, a már húsz éve halott édesanyjával folytatva magában beszélgetést:

„- Miért nyomorodott meg a bátyám, miért préselődött a húgom egyetlen sikolyba, miért éltem én az egész testemet elborító, soha be nem gyógyuló, mindig fertőzött sebbel egész életemben?

Vajon megértettem anya életét, vagy egyáltalán eljutottam a megértés közelébe? Nem akarok büntudatot kelteni, csak tudni akarom, miért éltünk olyan rettenetes lelki nyomorúságban? Miért nem mondhattuk anyának és apának azt, hogy »te«? Miért kellett ilyen távolságtartó, képtelen nyelvtani formában beszélünk a szüleinkkel? Miért nem tudtam én létrehozni oly hosszú időn át normális emberi kapcsolatokat? Megtaláltuk anya naplóit a széfben. Anya halála után apa mindennap nekiült, erős nagyítóval a kezében, és megpróbálta megfejteni a mikroszkopikus, helyenként rejtejes kézírását. Lassan megértette, hogy soha nem ismerte azt a nőt, aki ötven éven át a házastársa volt.” (1988, 281-282. o.)

Mindketten a legbensőbb, legszemélyesebb kérdéseikre, kérdéseinkre keresték szemérmetlen nyíltsággal és őszinteséggel a választ.

Attila verseiben, Ingmar filmjeiben talán megmoshatjuk arcunkat.

Epilógus

A barátság, egyedüli gyerek lévén, nagyon fontos volt mindig számomra. Bókay Tóni elmélyült tudása az elméleti pszichoanalízis terén, József Attila költészetének, a pszichoanalitikus szemlélettől áthatott gondolkodásának értése és elemzése engem is gazdagabbá tett az évek során. Kívánom magunknak, hogy még néhány konferenciát szervezhessünk együtt, és még sok együttes élményt szerezhessünk életünk során. Isten éltesen Kedves Barátom!

IRODALOM

BERGMAN, INGMAR (1988): *Laterna Magica*. Európa Kiadó, Budapest.

JÓZSEF ATTILA (1986): *Költemények*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca.